

ТИПОВЕ ЗНАЧЕНИЯ НА ДУМАТА И ЛЕКСИКОГРАФСКИ ДЕФИНИЦИИ

Abstract: This article is an attempt to distinct different types of words' meanings such as: *direct* (main, objectual) meaning, *terminological* meaning, *syntactic-dependent* meaning, *derivative* (metaphoric, indirect) meaning, *rhetorical* (expressive-axiological) and *etymological* meaning, framed by *grammatical* meaning and proper name's meaning. The meaning is understanding (in certain degree) of object's essence of the word-sign, that is internal-predicative, attributive interpretation of the word. The word's meaning is explicitly presented in equivalent predicative interpretation in the form of sentence. Different types of words' meanings could have respectively corresponding types of lexicographic explanations such as: *periphrastic interpretation* for main and derivative types of meanings, *paraphrastic definition* for terminological type of meaning, and *etymological-metaphorical (explanatory) description* for rhetorical type of meaning.

Key words: word, meaning, type, definition, dictionary

Проблемът за типовете значения на думата и за съответните им лексикографски определения в тълковен речник (или за дефинирането им) е от особено значение както за лексико-семантичната теория, така и за лексикографската практика. Обсъждането на този проблем изисква по-подробно разглеждане на същността и жанровата форма на лексикографските тълкувания-дефиниции, както и на техните принципни специфики според различните типове значения на думите.

За целта на изследването по темата е необходимо: 1) да бъдат различени и определени типовете значения на думата по принцип; 2) да се постигне достатъчна яснота за семантичната еквивалентност на думата, подлежаща на тълкувателно дефиниране (като лексико-семантична езикова единица от лявата страна на речника) и нейното лексикографско тълкувание-дефиниция (като предикативно-изреченско фразово изказване от метаезиков тип от дясната му страна); и 3) да се изведат постоянни съответствия между определен тип лексикално значение и адекватен за тълкуването му тип лексикографска дефиниция.

Очевидно е, че решаването на изброените задачи е възможно само с известни ограничения до един от аспектите на отношенията между толкова сложни научни обекти като дума, тип значение и лексикографска дефиниция. За поставените тук цели преди всичко е необходимо редуциране на различните класове думи до пълнозначните (категорематични) части на речта, каквито са имената и глаголите, а за демонстрационни цели – дори и само до съществителните имена, като най-съдържателна в семантично отношение лексико-граматична категория.

Предлаганата редукция не е само операционално необходимо опростяване, а тя се основава на самата символна природа на думата-знак. Централната роля на думата като лексема в езика най-ясно се проявява в учението за *частите на речта*, известни още и като класове думи или лексико-граматични категории, където всички думи в езика се разглеждат като най-общо категоризирани в няколко (10 за съвременния език) основни семантични класа, според това дали означават предмети, действия, качества и т.н. Принадлежността на всяка от думите към един от тези лексико-семантични класове изисква и съответно граматично оформяне (чрез морфологични форманти), изразяващи комбинирано присъщите за всяка от частите на речта граматични категории с възможностите за тяхното субектно-предикатно съгласуване при синтактичното им функциониране като т.нар. *части на изречението*. Думата като лексема е основен термин и в областта на словообразуването, както лексико-граматичното – чрез деривационна афиксация, така и лексико-семантичното – чрез конверсия, а също и в сферата на коренно-etimологичното означаване – като първично знаково единство от фонологично-коренно изразяване на етимонно-семантично съдържание в словесна лексико-граматична форма.

Така става ясно, че думата-лексема, взета самостоятелно (без контекст), може да се разбира и като лексема от дадена част на речта (глагол *валя*, *вали* или съществително *валеж*), и като словообразователна възможност за нови думи (*валеж*, *превалява*), и като коренно-etimологично означаване (по *валям*, *вална* от и. е. **wol-*), и като изречение (напр. *Вали*. или дори като заглавие-тема на текст). Тези четири основни функции на думата като лексема определят сферите на нейните прояви, чрез които тя е едновременно и елементарна изразна възможност за всяко говорене (предикативно казване на нещо за нещо в ролите ѝ като една или друга част на изречението), и базова категоризация (по части на речта), и словообразователна систематизация (на сродни думи в словообразователни гнезда), и първично етимонно-коренно означаване. Това са основните функции на думата като име-название (лексема), валидни (като един вид обща граматика) за езика, тъй като всички те произтичат от предметното значение и се основават на думата-име, разбираана като символ. Лексемата (като инвариантна дума в граматиката) се схваща в лексикологията предимно в нейната знакова функция на означаване или като *символ*, т.е. като граматически оформено единство на словесна форма (план на израза) и значение (план на съдържанието), но с акцент преди всичко върху съдържанието (смисъла и значението). Така основният термин за думата, разглеждана от лексикологията във всички нейни значения, е *лексема*, но разбираана предимно в нейното предметно значение и значимост като *символ*. Затова и лексикологията в последно време най-често се схваща по същество като системна лексикална семантика, а езикознанието – наука за езика като система от знаци-символи.

4 70 години българска академична лексикография

1. Типология на значенията на думата

Специалното внимание към значенията на думата, разглеждана като основна знакова единица на езиковата система според така посочените четири основни функции на езика, дава принципиална възможност за структурна типология на значенията на думата в тяхното единство, представено като на следващата

Схема:

2.1. Идентичност на значението

Идентичността е устойчиво твърдение на значението на нещо (въпреки евентуалните изменения в процеса на развитието му) през времето – същностен компонент на значението като изживявано или т. нар. наративно значение. Това твърдение се основава на взаимно поддържаща се двойна идентификация:

- *Каузална* – семантично ‘абстрактна’ и с категоризиращ принцип на организация, от иконичен тип, характеризираща се чрез прототипни свойства (*куче, ваза*); и

- *Интенционална* – семантично ‘конкретна’ и специфициращо индивидуализираща от индексален тип (*това куче, тази ваза, този човек*) идентификация чрез символни маркери – пръстови отпечатащи, собствени имена.

Дори абстрактни, нематериални неща (като симфонии) и типове (като болести, проблеми) често се специфицират чрез интенционална идентификация и се асоциират със собствени имена (на вече назовани материални същности), когато обсъждаме техните свойства². Допълващото взаимодействие между каузална и интенционална идентификация действа по подобен начин, както *„стабилизираща тенденция в нашето съзнание е осигурявана от взаимодействието между визуално и тактилно възприятие, приписващо на възприеманите обекти собствен размер и форма“* в условията на перцептуалното пространство, където едно и също непосредствено изживяване се проявява в две форми: на *каузално-логическото „теоретично пространство“* (в конструктивната перспектива) и на *интенционално-символизираното визуално „естетическо пространство“* (Пановски 1927: 44–45). Така и твърдението на значенията (като *културни единици* – Еко) се поддържа от взаимната допълнителност на каузалната и на интенционалната идентификация. Разбира се, материалните същности в нашия опит се поддават предимно на каузално ‘абстрахираща’ знакова идентификация от категоризиращ тип, която обобщава, граматикализира и ‘обективизира’ значенията им и може дори теоретично да ги терминологизира. Но, едновременно с това, интенционалната ‘конкретизираща’ типове знакова идентификация ги ‘онагледява’ и модализиращо ‘субективизира’ значенията им и може да ги одушевява и персонифицира дори до степен да добият собствени имена, както е характерно за личности, територии, домашни любимци, или като художествен израз на същностно ‘особеното’ в произведенията на изкуството.

Ако подобно разбиране за значението на думата като символ е приемливо, остава да се прецени, дали то може да послужи като обща база за смислово съответствие между принципно синтетичното именуващо-характеризиращо единство на думата и принципно аналитичното темо-ремно изреченско единство на нейната дефиниция. И ако предложената база за семантична еквивалентност се приема като валидна за думата-символ като цяло, трябва да се прецени, дали тази валидност се разпростира в еднаква степен и по еднакъв начин за отделните типове нейни значения и съответно, дали се различават типове лексикографски дефиниции според типовете значения на думата.

2.2. Семантични твърдения и различия между типовете значения

При един нов поглед върху представената по-горе схема се установяват няколко двойки противопоставяния, според които са разпределени типовете значения на думата. Преди всичко би трябвало да се забелязва, че дори и когато тълкуваме една и съща дума (от лявата страна на речника), различните типове значения се основават на различен тип семантично съдържание, обусловено от възможността различните типове значения на думата да заемат тематична или рематична позиция в изречение. Така нареченото *съчетателно обусловено значение* е несамостоятелно именно защото може да се проявява само в сказуемна позиция на рема, за разлика от *прякото (предметно или основно) значение*, което е самостоятелно, защото съдържа в себе си възможността за проява и в тематична, и в рематична позиция. Затова е възможна интерпретацията за семантична еквивалентност, при която тълкувателната дефиниция (от дясната страна на речника) се схваща като предметно-характеризираща рема на думата (от лявата страна на речника) в прякото ѝ значение като номинативна тема. Това положение проличава още по-ясно при съпоставка на прякото с *преносните (производни, непреки) значения* на думата, които се проявяват предимно в рематична позиция. За *метафоричните значения* това е правило, по което те се различават от *метонимичните*, които могат да заемат всяка изреченска позиция, която различните семантични падежи на думата предполагат, дори и номинативно-тематична. С други думи, това, което е важно за тълкуванията на глаголите и на отглаголните съществителни е, че темата най-често е автосемантично рематизирана (*невецът пее*), а за метонимичните преносни значения, че са двойно тематизирани (*‘нос’ на човек – ‘нос’ на лодка*). Съответно и тълкувателната рематична еквивалентност е от различен характер.

3. Лексикографските тълкувания на значенията

Тук се изхожда от положението, че по принцип *значението* (като форма на мисълта) е *единично ограничена изразна смислова цялост с индивидуална качествена определеност*. Мисловната форма на значението осигурява неговата инвариантност, т.е. неговата постоянна отделимост и възпроизводимост сред всеобщото текучество или сред различни множества, и всеки път разпознаваема твърдественост с вариативност при разнообразните му прояви. Такова изразяване на същността на предметния образ чрез значението на назоваваща дума е възможно благодарение на интерпретативното му разбиране – не само от другите участници в комуникацията, за които той може да бъде изразен, но и от самия изразяващ се, в интерпретативното му отношение към образа на предмета.

Такъв възглед за значението на думата-символ, като мисловна форма на осмисления предметен образ на представата, показва особеността на значени-

ето именно като идейно-осмислен образен предмет, даден в известно разбиране за същността му. Значението на думата-символ е един вид „лексико-семантична граматикализация“ на думата-название. То се образува въз основа на системната му значимост, която се открива само в сравнението на смисловия мотив в разбирането за същността на предмета на думата с мотивите за осмисляне в другите, подобни словесни значения, а чрез тях – и с всички останали, и накрая – с всичко онова, което по смисъл се отъждествява с предмета на думата-название, за разлика от всичко останало. Следователно *значението е до-логически, граматично категоризиран и семантично лексикализиран символно-стилизиран израз на същността на предметния образ на думата*. Затова и лексикографското описание на значението не е логическа дефиниция и не е словесно изображение в същинския смисъл на думата, а словесно-изразно описание на интуитивно схванатите характерни признаци и части на предмета, които може да го представят в неговата цялост така, че предметът да може да бъде веднага идентифициращо разпознат по това описание.

3.1. Лексикографските тълкувания на преките и производните значения като *перифрази*

По форма тълкуването на значението на думата е *перифраза* (разгърнатото описание на пряко назования предмет чрез други думи, допринасящо за по-пълното му разбиране чрез явно указване на неговите признаци, за да се подчертае някакво качество). А по жанр то е от афористично-синтетичен тип: *включващо в клас категоризиращо определение с акцентирано изразяване на характерните черти, части и функции на предмета на думата и (доколкото е възможно) с изразително противопоставяне на това, което той не е*. Спецификата на речниковото тълкуване се изяснява най-добре в съпоставка с дефиницията на значението на думата като термин (или с проблематичните опити да се опише образно-поетичното ѝ значение).

3.2. Лексикографските дефиниции на терминологичните значения като *парафрази*

За разлика от синтетичната предметна образност, характерна за т. нар. *експресивно-оценъчни (реторични) значения и собствените имена*, получени в резултат на образна тропеизация (алегоризираща метафоризация), *граматичните значения и термините*, получени в резултат на абстрахираща граматикализация, се характеризират с аналитичната предметна признаковост. И граматичните, и терминологичните значения, дори още като тематични, предполагат аналитичното понятийно абстрахиране на признаците на предмета на думата (от лявата страна на речника) и затова остава само тези признаци да бъдат експлицитно йерархизирани в рематичната им дефиниция (от дясната страна на речника). Затова и в логиката дефинициите се смятат за семантично *парафрастични*.

Тълкуването перифраза се стреми да представи аналитично-описателно, чрез други думи иконичния (същностно-схематизиран синтетичен) образ на предмета, в който може да се разпознаят всички конкретни предмети, същностно отъждествяващи се в думата-название чрез нейното значение. *Дефиницията-парафраза* пък цели да организира йерархично изброяваните съществени признаци на формалния предмет, отъждествяващ се в думата-термин с понятието за предмета. Този формално определен предмет може да бъде разбран като теоретично възможен и дедуктивно да се прилага към всички конкретни предмети (обем на понятието), които попадат под неговото понятийно съдържание. И обратно, формалният предмет може да се разбира като индуктивно обобщение в едно понятие на всички конкретни предмети, актуално реализирани в дадена среда, а системата от всички такива понятия – като съставящи една или друга картина на действителността като напр. т. нар. физическа или биологическа действителност.

3.3. Лексикална и семантична граматикализация

Особена гранична област е формирана при граматично-категориалния тип значения, при които понятието за думата (като предметно име) е резултат на абстракция от общи езикови съдържания и вместо да се дефинира граматично като напр. *‘същевително (нарицателно, за неодушевен предмет) име в определен род и число (и падеж)’*, в речниците съкратено се представят граматичните характеристики на тълкуваната дума, а изключенията от тях се отбелязват след номерацията на съответните значения. Този тип значения не само оформя думата в нейното лексикално значение, но и я класифицира и категоризира като част на речта и дори може да я граматикализира до дума със служебна функция в езика. Подобна граматикализация може да засегне и лексикалните значения на думата и от многозначна да я превърне в еднозначен термин или да я отдели като термин омоним. Такъв тип „семантична граматикализация“ на лексикалното значение до логико-научно абстрактно понятие личи в термини като *бром, брокер, дебил, имаго, иманентност, идиом, санскрит*.

Такава терминологизация може да достигне и крайна степен с преминаването на термина в собствено име като напр. названията на езиците и етносите: *Sanskrit (Sancrit), English, Bulgarian* в западноевропейските езици или в случаи като напр. *Вселена, Слънце, Земя* (схващани като уникални астрономични обекти), развиващи (макар и спорни) случаи на омомомия със съответните (многозначни) нарицателни имена *вселена, слънце, земя*. Ясно е, че и граматичните, и терминологичните значения, като предполагащи аналитичното понятийно абстрахиране на признаците на предмета на думата (от лявата страна на речника), следва да бъдат дефинирани чрез експлицитна йерархизация на тези признаци (от дясната страна на речника) по класическата схема *genus proximum – differentia specifica*, производ, строеж, функции,

използване. Както вече бе изтъкнато, именно поради присъщата аналитична признаковост и на терминологичния тип значения, и на техните дефиниции, в логиката те се смятат за семантично парафрастични.

3.4. Общо значение – изобразително мотивирано описание между етимологизация и тропеизация

Противоположни на термините (представени в горната страна на схемата-квадрат) са експресивно-оценъчните или реторични значения и собствените имена (в долната страна на схемата), при които алегоризацията (с присъщото ѝ одушевяване и персонификация) сериозно разколебава възможността за адекватно тълкуване. Не е случайно, че опитите за постигане на тълкувателна семантична еквивалентност за подобни значения на думи, като напр. *плач* в контекст като „*Стира цигулката горестен плач*“ се свеждат само до отбелязването им и до отказ от представяне на тълкувания за тях в речниците. Крайната степен на персонификацията при такива образни значения ги превръща и в собствени имена: *Океан*, *Вулкан*, *Буда* и под. и те обикновено отпадат от словниците на тълковните речници, а ако остават, се тълкуват функционално чрез прякото значение на думата като напр. *Бог на...*, *Висша сакрализирана степен на проява на...* и под.

Все пак е възможно да се направи опит за обяснение на подобни реторични значения. Така напр. не е лесно да се разбере чужда заемка като тур. *мекере*, останала в съвременния български с единственото значение ‘угодник, подлизурко’ без да се схване „общото“ ѝ значение чрез съпоставяне на етимонния образ на думата ‘товарен добитък’ с персонификация на метафоричния пренос въз основа на този образ. Трудно е също да бъде схванато подобен тип значение на родна дума като *власт* ‘силно влияние с покоряващо въздействие на нещо завладяващо или на нечие обаяние върху някого’, без подобно „общо“ значение в съпоставянето на етимонния образ на думата ‘владее (обикн. чрез сила)’, наред с предметния образ на прякото ѝ значение и с евентуална метафорична персонификация въз основа на този образ. По огледално подобен начин стоят нещата и с опитите за разбиране на собствените имена – родни като *Камен* и *Незабравка*, заети като *Петър* и *Маргарита* или чужди като *Ким* и *Владилен*, както и спорни като *Владимир*, които (като че ли) нямат преки предметни значения, но все пак имат нещо като „общо“ значения в комбинациите от етимологична и тропеична образност. Важно е да се отбележи, че етимонният образ е (синекдохичен) семантичен *мотив* за значението на думата, и за разбирането на сродните ѝ думи, и е обуславящ тропеичните развития на значението.

В заключение и въз основа на коментираните до тук различия може да се премине към опит за систематизация на типовете лексикографски тълкувания, дефиниции и описания.

Лексикографските дефиниции на терминологичните значения на думата се определят като парафрастични по форма и по същество представляват

йерархия на включените в нея съществени предметно-понятни признаци-значимости. Дефиницията парафраза съответства на терминологичния тип значения и цели да организира йерархично изброяваните съществените признаци на формалния предмет, отъждествяващ се в думата термин с понятието за предмета.

На типовете преки и преносни значения съответства тълкуванието перифраза, което се стреми да представи аналитично-описателно, чрез други думи иконичния (същностно-схематизиран синтетичен) образ на предмета, в който може да се разпознаят всички конкретни предмети, същностно отъждествяващи се в думата-название чрез нейното значение. Лексикографските тълкувания на преките и производните значения на пълнозначната дума са перифрастични по форма и по същество представляват йерархия на включените в тях семантични признаци-значимости, съществени за предметния образ на думата символ. Най-важни такива признаци (като възможност за съществуване и съответно описание) на всеки цялостен образ на даден предмет (като фигура) са схематичните му признаци, представящи го като отделно, вътрешно организирано цяло със съответните му съставни части и формалните признаци, поддържащи инвариантността на формата му в различните ѝ варианти. Тези признаци обаче не намират експлицитен израз в тълкуванието на значението на думата символ, а се оставят по подразбиране, доколкото образът на думата е предметен, и съответно (по импликация), не може да не притежава базовите характеристики на всеки предмет-тип и на неговия образ. Самата предметност (субстантивност) е и първа, и базова лексико-граматична категоризация на всяка дума-съществително. Още с тази първична категоризация, предметният образ (като типичен) се явява вид от род (от семейство, от клас, от царство, напр. *животни*) одушевени или неодушевени същества или неодушевени предмети и артефакти. Затова в тълкуванието всичко това се оставя на подразбиране и в нея се включва само най-близкият род, към който принадлежи даден вид предметен образ, заедно с най-характерните му (качествени) различителни признаци, по които той може да бъде разпознат сред подобните си и сред всичко останало.

Един от граничните типове се очертава при значенията (или подзначения) от типа на алегорично-персонифициращите, които се представят чрез илюстративни контекстови примери, но с отказ от даване на тълкуване в речниците. Този тип значения подлежат на изобразително мотивирано описание чрез т.нар. общо значение като комбинация от етимологична и тропеична образна семантична мотивация на думата. Предлаганият тук лексикографски еквивалент на разглеждания тип образно-реторични значения е образно мотивирано описание на общото значение на думата като (поетичен) образ, обяснително описван чрез метафоризиращата алегоризация на етимонния образ.

Собствените имена обикновено отпадат от словниците на тълковните речници и, съответно, нямат нужда от каквито и да било дефиниции, и остават за словниците на енциклопедичните речници.

Другият граничен тип са граматичните значения, за които в тълковните речници традиционно не се дават дефиниции, а вместо тях се предлагат т. нар. граматични справки за думата (от лявата страна на речниците). Тези справки обаче се оказват недостатъчни за обяснението на т. нар. *съчетателно обусловени* значения и те се тълкуват в комбинация с дефиниции на граматичните условия за тяхната реализация.

По подобен начин се процедурира и с етимологичните значения, които не се представят като семантична мотивация за развоя на значенията на думата и за словообразуването, а се дават в т. нар. справочен отдел за произхода на думата или преди тълкуванията ѝ (след граматичните справки от лявата страна на речниците), или след тълкуванията ѝ (от дясната им страна).

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Срв. Рикьор (1994): „Доколкото словото означава нещо, то е интерпретатор (опосредствайки чрез езиковите знаци нашите отношения към нещата)“, който се позовава на коментара на Боеций върху *За тълкуванието* на Аристотел, както и Пърс с неговото учение за интерпретантата като значение (опосредстваща отношението между знака и означавания предмет).
- ² Същият пренос е характерен и за етнически идентичности, разбираани като духовни, абстрактни неща, редовно назовавани по името на територия (като напр. *българщина*), вж Бранд 1995: 38–39.

ЛИТЕРАТУРА

- Бранд 1995:** Brandt, P. A. *Morphologies of Meaning*. Aarhus: Aarhus University Press. 272 p.
- Панофски 1927:** Panofsky, E. *Die Perspektive als 'symbolische Form'*. Leipzig & Berlin.
- Рикьор 1994:** Рикьор, П. Какво е текстът? // *Литературата*, № 1, с. 50–73 (превод от френски Калин Михайлов).